

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

УДК 376.58:343.85

Лютий В. П.

ПРОФІЛАКТИКА ПРАВОПОРУШЕНЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК НАПРЯМ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Профілактика правопорушень неповнолітніх є одним із провідних напрямів державної соціальної політики та посідає важливе місце в діяльності правоохоронних органів, установ освіти та соціальних служб України. Проте попри всі зусилля рівень злочинності неповнолітніх залишається на високому рівні. Так, за даними МВС у 2011 році в Україні неповнолітніми було скоєно 17 846 злочинів; підрозділами внутрішніх справ виявлено 13 654 неповнолітніх, які вчинили злочини [6]. Отже, актуальним є розробка нових моделей та методів профілактики підліткової злочинності та вдосконалення системи взаємодії різних установ та організацій, залучених до цієї діяльності.

Пошук шляхів профілактики протиправної поведінки дітей традиційно посідає пріоритетне місце в кримінологічних, педагогічних та психологічних дослідженнях. Згідно з кримінологічним підходом (Г. Аванесов, Я. Гілінський, А. Долгова, В. Кудрявцев та ін.), профілактика злочинності спрямована на усунення безпосередніх соціальних чинників правопорушень та на стримування й корекцію поведінки осіб, схильних до девіантної поведінки. Відповідно до психолого-педагогічного підходу (І. Зверєва, І. Козубовська, Н. Максимова, В. Оржеховська, І. Трубавіна та ін.) профілактика протиправної поведінки дітей та підлітків має на меті запобігти формуванню схильності до правопорушень у процесі соціалізації й соціальної адаптації індивіда. Дослідники обох напрямів указують на необхідність для запобігання дитячої злочинності впровадження системи соціальної підтримки та захисту сімей з дітьми, що перебувають у складних життєвих обставинах, захисту прав та інтересів дітей, що не отримують належного виховання або зазнають насильства в сім'ї, соціального супроводу дітей, яким властива делінквентна поведінка або які були засуджені за скоєння злочинів. Так, на думку О. Лазоренко, профілактика протиправної поведінки підлітків повинна передбачати створення для підлітка безпечного середовища та нейтралізацію впливу сімейних проблем на поведінку підлітка [3]. О. Нікітенко серед видів профілактики правопорушень неповнолітніх називає заходи допомоги дітям та неповнолітнім, які опинились у несприятливих умовах життя й виховання, запобіжні заходи щодо оздоровлення їхніх сімей, запобігання бездоглядності неповнолітніх та заходи індивідуального впливу на педагогічно занедбаних дітей та підлітків, які скоюють окремі правопорушення [5]. Виконання цих завдань зазвичай належить до компетенції установ соціальної роботи. Н. Клішевич як основні види роботи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та підлітків з профілактики делінквентної поведінки виокремлює психологічні обстеження підлітків з де-

лінквентною поведінкою, оцінку соціальної ситуації та соціально-психологічного клімату в їхніх сім'ях, соціальний супровід таких неповнолітніх, організацію їхніх зайнятості та їх залучення до соціально-позитивних груп однолітків [2]. О. Гуляр наголошує на необхідності співпраці освітніх установ та соціальних служб щодо організації суспільно-корисної та культурно-дозвіллевої діяльності батьків та дітей з неблагополучних сімей [1]. Проте зміст та методи роботи соціальних служб щодо профілактики протиправної поведінки неповнолітніх у наукових публікаціях розкриті недостатньо.

Мета статті полягає у визначенні на основі аналізу чинників протиправної поведінки неповнолітніх предмета, змісту та методів профілактики протиправної поведінки неповнолітніх як напряму діяльності установ соціальної роботи. Завдання статті: обґрунтувати цілі профілактики, які можуть бути вирішені за допомогою установ соціальної роботи; визначити види профілактичних втручань, до яких може бути залучені установи соціальної роботи; визначити методи, які при цьому можуть бути застосовані.

У нашому розумінні профілактика протиправної (делінквентної) поведінки неповнолітніх – діяльність, спрямована на запобігання формуванню схильності до протиправної поведінки дітей та підлітків, скоєнню неповнолітніми злочинів та закріпленню протиправної поведінки як звичної у неповнолітніх, які скоїли окремі протиправні вчинки. Профілактика протиправної поведінки передбачає усунення або нейтралізацію чинників, що сприяють формуванню в неповнолітніх делінквентної поведінки, та умов скоєння ними протиправних вчинків. Отже, для визначення завдань профілактики протиправної поведінки необхідно розглянути умови та чинники протиправної поведінки неповнолітніх.

Узагальнення наукових концепцій підліткової делінквентності [4] дозволяє виокремити **передумови** протиправної поведінки неповнолітніх:

§ об'єктивна недоступність для підлітка засобів задоволення потреб і легітимних можливостей досягнення соціального успіху або суб'єктивна неспроможність скористатися ними;

§ спрямованість підлітка на скоєння протиправних вчинків, наявність об'єктивних умов, необхідних для їх учинення, та суб'єктивна готовність підлітка для цього;

§ відсутність або недостатність у підлітка стримувальних чинників щодо протиправної поведінки.

Об'єктивна недоступність для підлітка легітимних можливостей задоволення потреб або досягнення успіху може бути пов'язана з малозабезпеченістю його сім'ї, відсутністю в неї належних матеріально-побутових умов існування, низьким соціальним статусом сім'ї та її належністю до соціально-виключених категорій; низьким статусом підлітка в формальній і неформальній групах, низькою успішністю навчання, обмеженим колом спілкування, недоступністю для підлітка умов здорового проведення дозвілля й відпочинку. Суб'єктивна нездатність підлітка скористатися наявними можливостями може бути викликана низьким рівнем його знань та навчальних навичок, недостатньою сформованістю в нього життєвих компетенцій, відсутністю вмінь уникати або долати складні ситуації, дезадаптивними психологічними рисами, розладами особистості, адикціями, неадекватною самооцінкою.

Готовність неповнолітнього до вчинення протиправних дій може бути зумовлена його асоціальними ціннісними орієнтаціями, участю в делінквентних або асоціальних угрупованнях, прихильністю до них або орієнтацією на прийняті в таких групах норми поведінки, сформованою мотивацією протиправної поведінки (бажанням таким чином отримати винагороду, усунути перешкоди, покарати супротивника тощо), неусвідомленим потягом до руйнування та саморуйнування, високим рівнем особистісної агресивності, сформованістю стереотипів та наявністю навичок кримінальної або агресивної поведінки.

До внутрішніх чинників, які можуть стримувати підлітка від протиправних дій, належать: почуття спільності, солідарності, прихильності до сім'ї, громади, навчального закладу, формальних і неформальних груп позитивної спрямованості; сформованість психологічних механізмів самостримування та вольового контролю поведінки; високий рівень емпатійності, здатності до співпереживання та розуміння іншого; обізнаність дитини щодо моральних та правових норм, розуміння й усвідомлення їхнього універсального значення та мотивація їх дотримання; сформованість соціальних інтересів та усвідомлення власних життєвих перспектив; страх можливого покарання за протиправні дії. Зовнішніми чинниками стримування протиправної поведінки постають і діяльність правоохоронних органів, контроль за поведінкою дітей у навчально-виховних установах, й інтегрованість неповнолітнього до соціально-позитивних спільнот та здійснення ними неформального контролю за його поведінкою.

Таким чином, відсутність легітимних можливостей або нездатність скористатися ними та особистісна спрямованість на правопорушення або готовність порушити правові норми за певних обставин постають мотивуючими чинниками протиправної поведінки неповнолітнього за умов відсутності або недостатності в нього стримувальних чинників та механізмів. Для того, щоб неповнолітній скоїв злочин, необхідна наявність усіх трьох передумов. Проте вага передумов та їх змістовна наповненість, взаємовплив, а також чинники, під впливом яких вони формуються, можуть бути різними в кожному конкретному випадку.

Загальні причини протиправної поведінки зазвичай пов'язують із соціально-економічними, політичними та соціокультурними процесами в суспільстві. Проте макросоціальні чинники впливають на підлітка не прямо, а опосередковуються його мікросередовищем: сім'єю, навчальним закладом, колом неформального спілкування. Формування передумов протиправної поведінки неповнолітніх пов'язане зі складними життєвими обставинами їхніх сімей, порушенням структури сім'ї та негативним психологічним кліматом у сім'ях, порушенням педагогічної позиції батьків та неадекватним стилем сімейного виховання, нехтуванням батьками проблем і потреб дитини та сімейним насильством. У навчальних закладах формування передумов протиправної поведінки дітей та підлітків сприяють надмірно жорсткі вимоги до успішності навчання, дисципліни, позаурочної діяльності учнів, практика стигматизації й таврування тих, хто відстає в навчанні та поведінці, застосування щодо учнів надмірних дисциплінарних санкцій, високий рівень конкуренції між учнями, незалучення учнів до соціально-корисної діяльності. У неформальному середовищі формування передумов протиправної поведінки неповнолітніх пов'язане з наявністю в їхньому безпосередньому оточенні осіб, яким власти-

ва протиправна поведінка, та груп однолітків асоціальної й антисоціальної спрямованості та недоступністю для них соціально-позитивних неформальних груп, конфліктами між підлітковими угрупованнями, доступністю для неповнолітніх засобів девіантної поведінки, надмірним тиском на неповнолітніх та їх групи або, навпаки, їх ігноруванням з боку правоохоронних органів та громадськості. Таким чином, існує значний ризик формування протиправної поведінки в дітей, яких виховують у проблемних сім'ях та які зазнають неадекватного педагогічного впливу, недостатньо інтегровані до соціально-позитивних спільнот і суспільно-корисної діяльності, взаємодіють з асоціальними угрупованнями та мають труднощі в адаптації до навчання й спілкування в учнівських групах. Санкції щодо таких неповнолітніх унаслідок скоєння ними спонтанних провин або стигматизація внаслідок низької успішності навчання чи поганої поведінки можуть призвести до поглиблення їхньої соціальної дезадаптації, подальшого руйнування їхньої прихильності до соціально-позитивних спільнот та поглиблення інтегрованості до асоціальних угруповань.

У процесі формування протиправної поведінки неповнолітніх можна виокремити три умовні стадії: формування передумов, скоєння протиправного вчинку та закріплення протиправних стереотипів поведінки. Скоєння першого протиправного вчинку підтверджує сформованість у неповнолітнього передумов протиправної поведінки, проте не означає, що вона стала його стійкою особистісною властивістю. Дитина може тривалий час орієнтуватися й на норми законослухняного суспільства, і на цінності кримінальних груп, проте згодом повністю відмовитися від делінквентних вчинків. Закріплення протиправної поведінки як звичного способу реагування неповнолітнього на певні життєві ситуації зумовлені безпосередніми результатами перших протиправних вчинків, і реакцією оточення на них, переживаннями самого підлітка та тією мірою, якою соціально позитивним спільнотам вдасться зберегти з ними взаємовідносини. Усе це або поглиблює дезадаптацію неповнолітнього й посилює передумови його протиправної поведінки, або, навпаки, нейтралізує чинники подальшої протиправної поведінки неповнолітнього та сприяє його реінтеграції.

Отже, у профілактиці протиправної поведінки неповнолітніх мають бути:

- 1) усунуті соціальні умови, що заважають задоволенню потреб дітей, та поліпшені умови для їх самоствердження та самореалізації;
- 2) сформовані особистісні якості, уміння й навички дитини, необхідні для її соціальної адаптації в різних життєвих ситуаціях та компенсовані особистісні риси, що заважають її успішній життєдіяльності;
- 3) нейтралізований вплив на дітей та підлітків цінностей асоціальних та кримінальних груп;
- 4) компенсований некоректний педагогічний вплив на дітей у сім'ї, у навчально-виховних установах, з боку ЗМІ;
- 5) посилені соціальні зв'язки підлітків із соціально-позитивними спільнотами та їх залучення до суспільно-корисної діяльності;
- 6) обмежена стигматизація неповнолітніх, які належать до низькостатусних груп, перебувають у складних життєвих обставинах, мають проблеми в навчанні та поведінці, уже вчиняли правопорушення;
- 7) сформовані в неповнолітніх внутрішньоособистісні механізми стримування від протиправних дій та оптимізований зовнішній соціальний контроль за їхньою поведінкою.

Традиційно види (рівні) профілактичних втручань поділяють на первинні, вторинні і третинні. Первинна профілактика правопорушень неповнолітніх спрямована на запобігання формуванню передумов протиправної поведінки в дітей та підлітків, які не скоювали делінквентних вчинків; вторинна – на запобігання формуванню стійкої схильності до протиправної поведінки неповнолітніх, яким властива девіантна поведінка, які вже вчиняли правопорушення або провини некримінального характеру, проте не відбували покарання; третинна – на попередження рецидиву правопорушень осіб, які вчинили злочини та відбувають або відбули покарання. Крім того, у кримінології виокремлюють загальну профілактику правопорушень неповнолітніх – виявлення та усунення (компенсацію) загальних чинників правопорушень, що впливають на всіх дітей та підлітків; спеціальну профілактику – нейтралізацію специфічних чинників, що підвищують ризик правопорушень окремих груп дітей («груп ризику»); індивідуальну профілактику – виявлення й усунення індивідуальних передумов протиправної поведінки в неповнолітніх, які мають труднощі в соціальній адаптації й виявляють схильність до протиправних дій. Співвідношення цих двох класифікацій профілактичних втручань дозволяє класифікувати предмет профілактики протиправної поведінки неповнолітніх (табл. 1) та визначити функції її суб'єктів.

Таблиця 1

Предмет профілактики протиправної поведінки неповнолітніх відповідно до її видів та рівнів

Рівні профілактики	Види профілактики		
	Загальна	Спеціальна	Індивідуальна
Первинна	Чинники, що сприяють поширенню протиправної поведінки серед неповнолітніх узагалі	Специфічні чинники формування протиправної поведінки неповнолітніх груп підвищеного ризику	Передумови протиправної поведінки окремої дитини, яка перебуває в складних життєвих обставинах
Вторинна	Макросоціальні чинники, що призводять до соціального виключення (дезадаптації) дітей з девіантною поведінкою	Чинники мікросередовища, що сприяють скоєнню повторних протиправних вчинків неповнолітніми, яким властива девіантна поведінка	Передумови формування стійкої протиправної поведінки неповнолітніх, які вчинили правопорушення
Третинна	Макросоціальні чинники, що заважають реінтеграції осіб, які відбули покарання за скоєні злочини	Чинники мікросередовища, що заважають ресоціалізації осіб, які відбувають (відбули) покарання	Передумови рецидивів злочинної поведінки неповнолітніх, які відбувають (відбули) кримінальні покарання

Загальна первинна профілактика протиправної поведінки неповнолітніх традиційно належить до компетенції органів державної й місцевої влади та установ освіти й реалізується у формі соціальних програм, освітніх курсів та окремих інформаційних заходів. Індивідуальну профілактичну роботу з неповнолітніми, які скоїли правопорушення, засудженими до різних форм покарань (і пов'язаних, і не пов'язаних із позбавленням волі), здійснюють правоохоронні органи та установи виконання покарань у формі індивідуальних виховних бесід та заходів контролю. Спеціальна профілактика на первинному і на вторинному рівнях переважно належить до повноважень служб, що в

широкому значенні належать до сфери соціальної роботи: служб у справах дітей, притулків для дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді та їх спеціалізованих формувань, психологічних служб в установах освіти, громадських організацій, що надають соціальні послуги. Згідно з проведеним аналізом до функцій установ соціальної роботи щодо профілактики правопорушень неповнолітніх мають бути віднесені:

§ соціальна підтримка сімей з дітьми, які опинились у складних життєвих обставинах, спрямована на створення належних умов для розвитку та виховання дитини та забезпечення доступності для дітей з таких сімей необхідних соціальних ресурсів;

§ контроль за дотриманням прав дітей в сім'ї та в інституціях, захист та представництво інтересів дітей, чиї права порушують;

§ надання консультативної допомоги з питань виховання дітей сім'ям, які мають труднощі в соціальній адаптації, виявляють девіантну поведінку; корекція неадекватного стилю сімейного виховання;

§ індивідуальна та групова профілактична робота з дітьми груп ризику та з неповнолітніми, які виявляють девіантну поведінку, спрямована на їхню інтеграцію до соціально-позитивних спільнот, розвиток соціальних компетенцій та формування в них внутрішньоособистісних механізмів утримання від протиправних дій;

§ мобілізація громад на усунення шкідливого впливу на дітей та створення належних умов для особистісного розвитку та проведення здорового дозвілля дітей та підлітків за місцем проживання.

Надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, та захист прав та інтересів дітей є основними напрямками сучасної соціальної роботи, що не належать лише до профілактики протиправної поведінки неповнолітніх. Такі заходи дозволяють усунути деякі об'єктивні передумови скоєння неповнолітніми злочинів, проте не впливають на прямі чинники дитячої та підліткової злочинності. Пряму профілактичну роботу соціальні служби переважно проводять з неповнолітніми, які вже скоїли протиправні дії й були звільнені від кримінального покарання або засуджені до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Проте в такому разі можливості профілактичної роботи обмежені значним ступенем соціальної дезадаптації неповнолітніх та вже сформованими в них настановами щодо протиправної поведінки. Таким чином, актуальною є первинна спеціальна профілактика правопорушень неповнолітніх, які належать до «груп ризику»: дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, виховують у дисфункційних, конфліктних та кризових сім'ях, бездоглядних і безпритульних дітей, таких, хто має труднощі з соціальною адаптацією в навчальних закладах та в неформальному спілкуванні, підлітків, яким властива адиктивна поведінка тощо.

Профілактика протиправної поведінки дітей названих груп може бути проведена в межах їхньої соціальної реабілітації, соціального супроводу їхньої сімей або як окремих видів втручання. Вона передбачає обговорення з неповнолітніми цінностей, життєвих смислів, інтересів, перспектив та планів на майбутнє; аналіз складних життєвих ситуацій та пошук різних шляхів їх подолання; обговорення з неповнолітніми прикладів асоціальної поведінки та форму-

вання ставлення до них; корекцію ірраціональних поглядів та уявлень неповнолітніх, які можуть привести їх до вибору протиправних способів вирішення проблем та задоволення потреб; інформування неповнолітніх щодо їхніх прав та легітимних можливостей задоволення потреб; консультування щодо проблем, які виникають у неповнолітніх у сім'ї, навчальних закладах, неформальних групах, особистісних проблем; консультування з питань подолання адикцій; набуття неповнолітніми необхідних для життєдіяльності навичок та корекція (компенсація) особистісних рис, що заважають соціальній адаптації. Подібну роботу можна проводити в індивідуальній (консультування, індивідуальні профілактичні бесіди) і в груповій (соціально-психологічний тренінг, групи взаємодопомоги) формах.

Не менш важливим напрямом профілактик протиправної поведінки неповнолітніх груп підвищеного ризику є сприяння їх інтеграції до соціально-позитивних спільнот та залучення до соціально-корисної діяльності. Такими спільнотами найчастіше постають об'єднання за інтересами (зокрема клуби, спортивні секції, творчі гуртки та студії, туристичні групи тощо), дитячі та молодіжні організації, а соціально-корисна діяльність має трудовий, дозвільний, волонтерський характер. Проте проблемою є відповідність діяльності реальним цінностям, інтересам та навичкам неповнолітніх, з якими проводять профілактичну роботу. Подолати цю суперечність можна за допомогою організації самими неповнолітніми груп соціальної дії, які б діяли за підтримки соціальних працівників (за моделлю самокерованої групової роботи) і спрямовували свої зусилля на самостійно визначені цілі, пов'язані зі створенням необхідних для їхньої життєдіяльності соціальних умов.

Перспективними напрямками подальшого дослідження проблеми профілактики протиправної поведінки неповнолітніх установами соціальної роботи є розробка й апробація конкретних методик індивідуальної і групової профілактичної роботи й системи взаємодії установ та організацій, залучених до цієї діяльності.

Література

1. Гуляр О. О. Взаємодія школи і соціальних служб у роботі з неблагополучними сім'ями / О. О. Гуляр // Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія : зб. наук. пр. / редкол.: І. Д. Бех, В. О. Огнев'юк, О. Л. Кононко. – К. : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2009. – № 11 (спецвип., ч. 1). – С. 55 – 59.

2. Клішевич Н. А. Організація соціально-педагогічної роботи з делінквентними підлітками в центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді / Н. А. Клішевич // Вісн. Житомирськ. держ. ун-ту. – Вип. 54. – Пед. науки. – С. 145 – 148.

3. Лазаренко О. О. Організація профілактики девіантної поведінки підлітків в органах внутрішніх справ України / О. О. Лазаренко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та української молоді : зб. наук. пр. : у 2-х кн. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2009. – Вип. 13. – Кн. 2. – С. 54 – 65.

4. Лютий В. П. Теоретичні підходи до проблеми попередження протиправної поведінки у підлітковому віці / В. П. Лютий // Теоретико-методичні про-

блеми виховання дітей та української молоді: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2009. – Вип. 13. – Кн. 2. – С.13 – 22.

5. Нікітенко О. В. Теоретичні проблеми профілактики бездоглядності та право серед порушень неповнолітніх в Україні / О. В. Нікітенко // Митна справа. – № 6 (78). – 2011. – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 397 – 401

6. Стан та структура злочинності в Україні (2010 – 2011 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/717134>

* * *

Лютий В. П. Профілактика правопорушень неповнолітніх як напрям соціальної роботи

У статті обґрунтовано предмет, зміст та методи діяльності соціальних служб, спрямованої на профілактику правопорушень неповнолітніх.

Ключові слова: неповнолітні, протиправна поведінка, профілактика, соціальна робота.

Лютий В. П. Профілактика правонарушень несовершеннолетних как направление социальной работы

В статье обосновываются предмет, содержание и методы деятельности социальных служб, направленной на профилактику правонарушений несовершеннолетних

Ключевые слова: несовершеннолетние, противоправное поведение, профилактика, социальная работа.

Lyutyi V. P. Juvenile delinquency's prevention as the area of social work

In the article are substantiated the subject, the content and the methods of social agencies activity for juvenile delinquency's prevention

Key words: juveniles, delinquency, prevention, social work.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2012 р
Прийнято до друку 25.05.2012 р.